

Cu privire la edicula de pretinsă origine necunoscută (actualmente la MNA), editată de Nubar Hampașumian sub nr. 29, e de făcut în primul rând observația că monumentul vine din Peletlia (cătun al comunei Vadu, jud. Constanța), în al doilea rând, precizarea

că înainte de a fi reluată de Gabriella Bor-denache în culegerea ei *Sculture*, nr. 236, piesa fusese publicată de Pârvan în AA, 1915, col. 247.

D. M. Pippidi

WILHELM TOMASCHEK, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Unveränderter Nachdruck*, Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, 130 + 70 + 103 p. 8°.

Cu prilejul ultimului Congres internațional de tracologie, ținut la Viena în 1980, Institutul de tracologie al Academiei bulgare de științe a luat inițiativa fericită de a reedita fără schimbări memorabila lucrare a lui Wilhelm Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Studie*, publicată cu un veac în urmă în cunoscutele *Sitzungsberichte* ale Academiei austriece, Secția de filozofie și istorie, și anume în volumele 128—130—131.

Devenite curind clasice prin informația vastă și metoda ireproșabilă, cele trei memorii din care e alcătuită lucrarea tratează succesiv despre seminiile trace și răspîndirea lor în spațiu, despre vestigiile limbii tracilor (glose, nume de plante, nume de zei), în sfârșit despre antroponime și toponimie, hidronimie: orașe

și sate, munți, înălțimi și pasuri, riuri, izvoare și mări. Tot acest material lingvistic (și „etnologic”, cum preferă să se exprime autorul) era prezentat specialiștilor și cititorului profan în așa fel sistematizat și interpretat, încît pînă astăzi valoarea lucrării rămîne, în ciuda masei de informații — cele mai multe oferite de descoperiri epigrafice — venite să se adauge știrilor spicuite mai ales din autori.

În aceste condiții, reeditarea pe care o semnalează e merită să aducă în continuare cercetătorilor de toate vîrstele și limbile servicii neprețuite, într-o vreme cînd pretutîndeni în lume studiile tracolice se bucură de o faoare niciodată cunoscută înainte.

D. M. Pippidi

EVA GARAM, *Das awarenzeiliche Gräberfeld von Kisköre*, Akadémiai Kiado, Budapesta, 1979, 106 p. 25 fig., 42 pl. + un plan general al cimitirului, detașabil.

Lucrarea cu caracter monografic a Evei Garam, apărută relativ recent în seria *Fontes archaeologici Hungariae*, (sub titlul, *Cimitirul de epocă avară de la Kisköre*), după un scurt istoric al așezării de la Kisköre (comitatul Hőveves) și precizarea faptului că din cimitir s-au cercetat aproximativ 75 pînă la 80% din totalul mormintelor — începe prin a prezenta un „catalog” al mormintelor (cu 65 de planuri de situație), urmat de un capitol dedicat ritualurilor de înmormîntare, capitol în care observațiile expuse apar ca rezultatul unei munci arheologice dincolo de laborioasă, în mod deosebit asigurată din punct de vedere științific. Din acest capitol reținem următoarele: existența unor morminte „goale” (simbolice), descrierea poziției scheletelor, modul (și unele detalii de ritual) în care au fost unii indivizi înhumați, ofrandele depuse în morminte, precum și faptul că majoritatea mormintelor în care s-au găsit ofrande, vase sau găleți de lemn, aparțin fazei inițiale a cimitirului. În ultima parte a capitolului, în legătură cu orientarea mormintelor, se precizează

— drept dominantă — orientarea pe un ax nord-vest — sud-est și, totodată, că seria mormintelor aflate la est de un ax median nord-vest — nord-est, formează un grup ce aparține perioadei avar mijlocii (în linia mari anii 670—730), iar celelalte, formînd un grup situat la vest de axul amintit, perioadei avară tîrzie (a. 730—805). Primul grup aparținea — după autoare — unei comunități de războinici, în timp ce următorul pare să nu fi avut un asemenea caracter.

Următorul capitol, dedicat comentariilor („valorificării” — „Bewertung”) asupra inventarelor descoperite în morminte, prezintă o importanță aparte. El începe prin numărarea mormintelor (211) și a indivizilor înhumați (204, din care 132 aparțin perioadei inițiale și 72 ultimei faze a cimitirului) și continuă — în două mari subcapitole — prin prezentarea inventarelor celor două grupe, descoperite, respectiv, în mormintele de bărbați, femei și copii. În acest capitol, între altele, vor fi de remarcat analogiile, uneori directe, pe care autoarea le invocă în sprijinul

datării unor piese descoperite la Kisköre, în mod prevalent de aflat în estul Europei, cit și în importante și revelatoarele cimitire cercetate în Cîmpia Ungară.

În continuare, dat fiind numărul mare al obiectelor de inventar, ne vom rezuma doar la expunerea succesiunii titlurilor dată de autoarea subcapitolelor și subîmpărțirilor pe grupe de obiecte, succesiune dealtfel edificatoare pentru un specialist în domeniul arheologiei epocii avară.

În cadrul subîmpărțirii A, sub titlul „Părțile componente ale portului”, se expun descoperirile efectuate în mormintele de bărbați, morminte aparținând fazei inițiale a cimitirului. (Se precizează permanent și numerele de ordine, acestea, între altele, deoarece desenele pieselor aparținând inventarului fiecărui mormint în parte apar în seria planșelor de la sfîrșitul cărții.). Astfel sînt analizate, respectiv pe grupe, cerceii, agrafele de păr (pentru cozi; — modă masculină avară), piesele și garniturile de centură, cataramele din fier și inelele din același material. În subîmpărțirea B, sub titlul „Unelte”, se expun, pe grupe, cuțitele și sulele din fier, unelte din piatră, unelte din os și piese utilitare. În subîmpărțirea C, sub titlul „Arme”, sînt prezentate, piese de arc, săgeți, o sabie și două spade. Urmează o subîmpărțire D, cu titlul „alte obiecte”, unde se tratează într-o singură grupă unele piese (oboli) ce constituie, de fapt, imitații după monede bizantine. Ultima subîmpărțire, E, „resturi materiale” legate (se subînțelege) de credințele religioase, nu conține decît o singură grupă, în care sînt comentate numai vasele descoperite în mormintele de bărbați.

În continuare, sînt prezentate în același mod inventarele din mormintele de femei, dar cu deosebirea că în succesiunea dată apar unele grupe noi și, firesc, nu mai apar unele din primul subcapitol. Astfel, avem grupe dedicate tipurilor de mărgelă, pieselor de podoabă din aur, podoabelor din aur cu plăcuțe din sticlă și brățări, toate în prima subîmpărțire, A. În subîmpărțirea B apare o grupă privind fusaiolele, iar în subîmpărțirea C, *piepteni din os*. În schimb nu mai găsim agrafele (pentru cozi), centurile, cataramele din fier, cuțitele, obiectele din piatră, os sau piesele utilitare și, la fel, nu mai apar arme sau piesele imitînd monedele bizantine.

În seria mormintelor de copii, în cadrul aceluiași subîmpărțiri, se succed, grupele de cercei, mărgelă, cataramă din fier, centuri decorate, verigi din fier, cuțite din fier, fusaiole, sule din fier, pentru ca în subîmpărțirea C, diferite obiecte, să întîlnim o greutate pentru cînut, un închizător de pungă și într-un mormint (nr. 119), un arc pentru copil, avînd

însă și el cunoscutele plăci de rigidizare, din os.

Subcapitolul următor, unde lucrurile sînt prezentate în același mod, se ocupă de grupa avară tirzie.

În mormintele de bărbați, în seria pieselor așezate în subîmpărțirea A, regăsim cerceii și agrafele (pentru cozi), dar în continuare apar — înainte de grupele cataramelor și verigilor din fier, — patru grupe noi: limbi de curea turnate împreună cu garnituri decupate din plăci (de fapt, lame); limbi de curea turnate „cu cioc”, împreună cu garnituri turnate; limbi de curea turnate, compuse din două lame de bronz, împreună cu garnituri cu acroșuri alungite și, ultima, limbi de curea mari, decorate în motivul crinului și terminate în „formă de disc”, împreună cu garnituri decorate în „tehnică punctării” (de fapt prin ciocnire). În subîmpărțirea B, nou, dar sub semnul întrebării, găsim o „cutie pentru sare”. După ultima subîmpărțire C, arme, între care ar fi de remarcat — fapt ieșit din comun, arma fiind de un tip absolut caracteristic francilor (M. 23 și pl. 29,1) un „scramasax” de 45 cm, urmează, ca și în primul capitol, prezentarea inventarelor din mormintele de femei. Aici, pe lângă grupele privind mărgelile și brățările, în subîmpărțirea A, apare o nouă grupă, a agrafelor de piept. Mai sînt amintite — puține — cataramă din bronz și fier. În subîmpărțirea B, cuțite, fusaiole și un „păstrător de ace”. În C, benzi de metal fragmentate și în D, un vas de lut și o găleată din lemn. În sfîrșit, în cadrul ultimului subcapitol, dedicat inventarelor mormintelor de copii, găsim numai subîmpărțirea A, cu o singură grupă, a cerceilor și subîmpărțirea B, în care apar doar două grupe: prima privind cuțitele de fier și a doua, fusaiolele. În final, înainte de tabloul sinoptic privind „inventarele, de orice natură, a tuturor mormintelor” cercetate în cimitirul de la Kisköre, urmat de seria planșelor cuprinse în ultimele pagini ale cărții, autoarea dedică un capitol de încheiere, „cronologiei interne a cimitirului și structurii sale sociale”.

Acest capitol, ce prezintă în structura lucrării o importanță ce concurează pe aceea a capitolului precedent (dedicat comentariilor privind, de fapt, axiologia arheologică a pieselor de inventar ce individualizează părțile componente ale cimitirului), stă — faptul ni se pare evident — sub semnul marilor și, desigur, pe deplin justificatelor ezitări ale autoarei atunci cînd se ridică problema identificărilor de natură etnică, precise, atît a purtătorilor antichităților aparținînd perioadei mijlocii a epocii avară, cit și a aceluia ce-au uzat de seria pieselor aparținînd, cu siguranță, perioadei tirzii. Dar, dincolo de aceste ezitări — pe care însă le crede rezolvabile prin cuvîntul, considerat ultim, al cercetării an-

tropologice — É. Garam, nu o dată, optează în mod hotărît pentru o soluție sau alta, atît în ceea ce privește problema cronologiei interne a cimitirului, cît și a structurilor sociale caracteristice comunităților ce au uzat de acest cimitir de pe malul drept al Tisei. Acesta este și motivul pentru care, în continuare, preferăm a expune numai concluziile ce în acest capitol — și nu numai în acesta — sînt formulate clar și oricum — de subliniat — apar și ca cele mai logice și de așteptat în raport cu arheologia particulară a cimitirului și prin ea și dincolo de ea în raport cu cele ce se cunosc, în general bine, despre realitățile arheologice ale epocii avar. Angajarea pe o astfel de cale mai prezintă însă și alte avantaje. În primul rînd avantajul de a depăși impasul în care am fi fost antrenați dacă am fi supus criticii o ipoteză, mai mult decît discutabilă, cum ar fi aceea privind modul — în viziunea autoarei, dramatic — în care se va fi petrecut contactul (după cum se vede socotit obligatoriu — de ce?!) dintre ultimii membri ai comunității din perioada avară mijlocie cu aceia aparținînd noii comunități (cf. p. 87), comunitate a cărei evoluție va acoperi întreaga perioadă avară tirzie. În al doilea rînd, avantajul de a evita o critică privind explicațiile — la fel de discutabile — oferite în legătură cu lipsa totală în morminte a oaselor de cai (cf. p. 89), sau, în fine, a unor situații poate insuficient discutate (de pildă, prezența unor elemente de ceramică slavă — v. pl. 42, 4, 5?, 7), ipoteze, explicații, situații ce apar însă, evident, în mod fortuit și care, în raport cu valoarea globală a lucrării, după părerea noastră, în ultimă instanță, prezintă în contextul dat o importanță minoră.

Astfel, apare de reținut în primul rînd concluzia privind datarea perioadei de început a cimitirului de la Kisköre în ultima treime a secolului al VII-lea prin deja (în capitolul precedent) demonstrata integrare în aria culturală circumscriasă de cimitirele de la Tótipusztá, Igar și Dunapentele. Mai departe, dacă ne prevalăm de constatarea, subliniată nu o dată, după care în cursul primei faze a cimitirului au fost înhumați indivizi din două generații aparținînd, evident, unei comunități unitare, comunitate ce respecta cu strictețe anumite ritualuri și o anumită ierarhie socială — dealtfel explicabilă într-o comunitate compusă din familiile (de natură patriarhală), ale unor războinici „de profesie” — atunci datarea primei perioade de funcționare a cimitirului — reieșînd clar și din contextul, general, arheologic — între cca 670—730, devine obligatorie.

Mai departe sînt de inserat și de subliniat aici, în mod aparte, unele precizări — privind de data aceasta evoluția cimitirului — precizări care oferă — și într-un anumit sens im-

pun —, între altele, formularea unor concluzii de ordin general, în mod nemijlocit legate și de problemele acute — rămase actuale — ale arheologiei epocii avar.

În primul rînd, dincolo de „continuitatea” dintr-o perioadă în alta constatată la Kisköre — am spune mai mult de natură morfologică și, într-un anumit sens, principială — a unor podoabe feminine, apare concomitent și necesitatea — cu implicații în întreaga structură a arheologiei epocii avar — precizării cronologiei procesului de dispariție treptată a pieselor lucrate în tehnica presării, în cursul apariției acestora (în esență de același tip), lucrate prin turnare și, care — se știe — devin caracteristice în bazinul carpatic în secolul al VIII-lea. Iar în al doilea rînd — de avut în vedere în legătură cu problemele etnologiei epocii avar — o nouă precizare (sprijinită de autoare cu argumente ce ni se par peremptorii), după care grupa de populație din perioada avară tirzie, avînd în vedere ritualurile ei de înmormintare, portul, tipul obiectelor de inventar și tehnicile în care au fost lucrate, nu poate să fie considerată o altă grupă avară ce, în mod nemijlocit, ar continua-o pe prima (v. în general, p. 85—93). Deci, cu alte cuvinte — foarte important —, nu are oricum nici o legătură directă cu grupa războinicilor din perioada avară mijlocie, ci constituie doar un grup de purtători ai unor lucruri și piese de modă și caracter avaric și, mai departe, mergînd spre ultime analize, apar — cel puțin prin cutumele și modul lor de viață — în destul de mare măsură despărțiți și de comunitățile războinicilor celui de-al doilea kaganat avar. Toate acestea, chiar dacă în final Éva Garam reduce valorile arheologice de necontestat ale propriilor ei observații și invocă, așteptînd încă o dată, deciziile antropologiei (în acest sens ar trebui citite, între altele, și p. 86 sq.).

În aceeași ordine de preocupări, o importanță aparte capătă și observațiile referitoare la organizarea socială și la credințele de ordin religios, caracteristice celor două grupe, în parte invocate și în sprijinul precizărilor deja amintite, aceste observații venind să întărească credința în justetea concluziilor trase și subliniate mai sus. Și, la fel, în aceeași ordine, trebuie trecut prin și dincolo de unele rezerve ale autoarei — determinate de un scrupul de ordin științific ce în situația arheologică dată nu își găsește locul —, rezerva exprimată datorită unor situații arheologice — la Kisköre de excepție (cf. p. 88; apariția unor piese caracteristice și perioadei avară mijlocii în morminte din perioada avară tirzie) —, situații pentru care dealtfel în alte locuri chiar autoarea găsește explicații satisfăcătoare, prin stabilirea unor legături cu alte grupe purtătoare, între altele noi, și a unor piese tradiționale și după — să zicem — anul 720. Ideea

autoarei, elaborată în încercarea de a explica fenomenul prin postularea unui contact direct între cele două grupe, pentru grupa din perioada mijlocie avară acest contact marcând ultimul moment al existenței (viziunea asupra acestui contact constituind o variantă tîrzie a răpirii sabinelor; cf. p. 87), desigur, nu este cazul să intre în discuție. Mai degrabă s-ar părea că noul grup a sosit la foarte puțin timp după ce ultimii membri ai grupului vechi au părăsit locurile — și deci și zona sacră a cimitirului — și tocmai prelungirea cimitirului și nu suprapunerea lui indică faptul că noul grup făcea parte dintr-o comunitate etnică subordonată direct societății războinicilor avari. Perioada de existență a acestui ultim grup de-a lungul a trei generații, așa după cum se reflectă ea în cazul particular al cimitirului de la Kisköre, nu este admisă de É. Garam — și, din analiza argumentelor, pe drept cuvînt — și dincolo de secolul al VIII-lea, concluzia în cazul de față nefiind afectată de existența unor tipuri de garnituri de centură care în alte locuri mai continuă să apară și în secolul al IX-lea.

Spațiul disponibil acestei prezentări ne împiedică să intrăm în discuțiile de detaliu privind capitolele acestei lucrări și, în acest sens, va stărui regretul de a nu fi fost imediat posibilă o discuție privind spațiul de carte în care ni se oferă pentru o serie de piese de la Kisköre din perioada mijlocie avară analogiile aflate cu precădere în sudul Uniunii Sovietice, și de care Éva Garam se prevalează în mod hotărît (vezi, în special, p. 54 sq) — nu o dată însă trecînd prin și dincolo de unele analogii directe identificate în aria cimitirelor din aceeași epocă cercetată în Cimpia Ungară — așa încît, în final, ne vedem obligați a ne rezuma doar la o încercare de a comenta valorile generale ale lucrării, dintr-un unghi de vedere ce se dorește obiectiv și în lumina căruia s-ar putea, eventual, elabora pe viitor, în adevăratele sensuri ale termenului, recenzia necesară monografiei cimitirului de epocă avară de la Kisköre. Și, în aceeași ordine de idei, această lucrare ce, în ultimă analiză, oferă un nou punct de plecare unei reactualizări a problemei ce o constituie arheologia avară ca atare, *a fortiori* cu o privire specială pentru ceea ce se numește arheologia perioadei avară mijlocii, constituie totodată, tocmai prin aceste calități, și o invitație adresată istoricilor, de a reactualiza discuțiile privind istoria acestei epoci rămăsă insuficient cercetată tocmai pentru perioada ei mijlocie.

Mergînd mai departe pe linia preocupărilor de a identifica valorile generale ale lucrării Évei Garam, din capul locului trebuie integrat în categoria valorilor pozitive faptul că arheologul Éva Garam, atunci cînd amintește dificultățile ce sînt de întîmpinat în încercă-

rile de a atribui unui etnos sau altuia antichitățile, în special a celor din perioada mijlocie, își exprimă toate rezervele necesare — chiar dacă o face la modul aluziv — față de cunoscuta teză a învățatului maghiar Lászlo Gyula privind pătrunderea în anul 670, în Cimpia Ungară, a unui grup de bulgari-onoguri, în cadrul căruia s-ar fi aflat și maghiarii aparținînd triburilor de la Volga. Și aceasta cu toate că autoarea este adepta tezei după care fenomenul apariției, în principal, a pieselor decorate în motivul grifonului și a vrejului în ambianța culturii de epocă avară constituie rezultanta unui proces de migrație de la est spre vest, databil în a doua jumătate a secolului al VII-lea, și — de adăugat — cu toate că, după cum se poate remarca, evită, cel puțin cu acest prilej, să discute rezervele formulate în acest domeniu de alți specialiști ca I. Erdélyi și A. Bartha¹, sau, într-un anumit sens, de J. Dekan².

În continuare, pentru a respecta direcțiile de mers ale autoarei, trebuie să amintim problema — căreia îi acordăm și noi o importanță deosebită — contemporaneității unor piese executate în tehnica presării, cu altele lucrate prin turnare (cum, într-un anumit sens, ar fi și cazul M. 41 de la Kisköre; cf. p. 15 și 74, sq. și pl. 11).

În această ordine de preocupări am aminti ceea ce s-a mai spus că, în ultimă analiză, „nici tehnica bronzurilor turnate nu are încă etnic”³ și am sublinia în acest context și faptul că în acest domeniu nici căutările pe spații largi, înglobînd și sudul Europei și Orientul Apropiat nu au trecut încă de stadiul ipotezelor discutabile. De fapt, în această direcție de cercetare, pentru bazinul carpatic lipsește încă veriga intermediară care să conducă la clarificarea procesului evoluției tehnicilor de turnare din perioada romană tîrzie pînă la apariția „bronzurilor turnate” caracteristice perioadei avară tîrzie. Și, totodată, nu aflăm încă în mod convingător cum și de unde au apărut decorurile grifon-vrej și cum, de unde și cînd apar pe piesele presate (cf. É. Garam, *op. cit.*, p. 54—56 și passim). Oricum, grifonul (ce pare să fi cuprins și anumite valori simbolice) și vrejul, devin cu adevărat caracteristice odată cu apariția pieselor turnate din secolul al VIII-lea, evoluînd însă împreună cu alte decoruri ca, de pildă, decorul în benzi impletite și unele motive florale, în tehnica turnării puse în valoare prin *à jour*, sau, alături de motivul crinului și al palmetei, ultimele, de predilecție, pe anumite garnituri de centură și realizate

¹ A. Bartha — I. Erdélyi, *ArchÉrt.*, 88, 1961, p. 68—76.

² I. Dekan, *ŠZAÜSAV.*, 14, 1964, p. 88—90.

³ Cf. Zlata Cilinská, *Slovarch.*, 15, 1967, 2, p. 447 sqq.

adeseori prin gravare și „punctare”. (În legătură cu piese de acest gen, cf. p. 77. La Kisköre această succesiune s-a confirmat din nou, problema datării perioadei de răsplindire a grifon-vrejului în bazinul carpatic, în raport cu aceea a trecerii de la piesele lucrate din lame presate la piesele lucrate prin turnare rămânând încă deschisă).

Ne oprim aici pentru că, oricum, materialul publicat nu poate fi în cadrul acestei prezentări epuizat și cu atât mai puțin discutat exhaustiv, pentru a încerca — fapt ce a stat în intenția noastră de la bun început —, în lumina celor aflate, unele comentarii și precizări în legătură cu raporturile ce par să se fi stabilit între anumite forțe ce acționau în Cimpia Ungară în perioadele mijlocie și tirzie avară și lumea aflată pe teritoriul Transilvaniei.

Limitarea preocupărilor noastre numai la teritoriul intracarpatic și numai la perioada mijlocie și tirzie își găsește explicația în faptul că descoperirile cele mai consistente și care acum pot oferi în acest domeniu posibilitatea formulării unor ipoteze de lucru ferite de erori grave se află tocmai în interiorul arcului carpatic și aparțin cu precădere tocmai perioadelor amintite.

Zona în care apar cimitirele unde s-au efectuat aceste descoperiri (la ora actuală 14 din 16) se află pe cursul mijlociu al Mureșului și așa după cum apar lucrurile această concentrare s-a datorat, fără îndoială — după cum s-a și demonstrat de prof. K. Horedt — prezenței minelor de sare.

Cronologia internă a acestui grup apare încă greu de stabilit dar, în întregul lui, după Kurt Horedt, el ar aparține perioadei avare mijlocii (cele 14 puncte la care ne-am referit sint următoarele: Aiud, Moldovenești, Cornești, Cimpia Turzii, Noșlac, Heria, Gimbaș, Cicău, Măgina, Aiudul de Sus, Stremț, Teiuș, Lopadea Nouă și Spălnaca — (ultimul, inedit — informații amabile, D. Protase, Cluj-Napoca)⁴.

La acestea se adaugă, din zona Tirnavelor, Tirnăveni și Bratei. În mod sigur — în stadiul actual al cercetărilor — perioadei tirzii avare, din seria descoperirilor situate în punctele citate mai sus, nu pot fi atribuite decât acelea de la Cimpia Turzii și Bratei).

Totuși, în cadrul dat al acestei cronologii de ordin istoric, după părerea noastră, se pot încă de pe acum încerca unele circumstanțieri — de data aceasta de ordin strict arheologic — circumstanțieri care, la un moment dat, s-ar putea dovedi revelatoare în judecarea întregului proces acum în discuție.

⁴ Kurt Horedt, *Das Awaren-Problem in Rumänien*, Studijné Zvesti 16, 1968, p. 103—120; idem, *Aluta*, 10—12, 1980, p. 84 sq. și fig. 5 cu bibliografia problemei.

Grupul de pe cursul mijlociu al Mureșului — al cărui debut ar putea să fie marcat de descoperirile de la Band (vezi nota 4) — pare să înceapă prin mormintul războinicului cu sabie de la Aludu de Sus (sabie cu garda caracteristică; aici notăm însă identitatea cu garda spaidei din M. 32 de la Kisköre — v. pl. 29, 3). El se individualizează, prin prezența în mormintul cu cal de la Teiuș a unor garnituri presate descoperite alături de piese de centură turnate, a lăncilor zise „ajurate” din mormintele de la Teiuș și Gimbaș (lânci de același tip au apărut și în mormintele 32 și 14 de la Kisköre, morminte din perioada avară mijlocie), și totodată se mai individualizează prin seria pandantivelor stelate — rare în cimitirele din Cimpia Ungară și inexistente la Kisköre — și a fibulelor digitate, ambele serii de piese, în cadrul grupei de pe Mureș, nebeneficînd încă de o cronologie internă în mod asigurat circumstanțiată. Limita superioară în timp a grupului avaric din vestul teritoriului Transilvaniei ar putea fi — în sensul în care ne preocupă acum și aici — precizată de piesele aflate în inventarul mormintului de călăreț de la Cimpia Turzii, piese ce, între altele, prezintă analogii directe cu unele similare, foarte probabil nu mult mai recente, descoperite în mormintele 143 și 167 de la Kisköre (v. pl. 23 și 25), morminte aparținînd, cu toată siguranța, perioadei avare tirzii⁵.

Cronologia internă a grupului de pe Mureș — așa cum ar sugera-o succesiunea pe care am încercat să o schițăm în liniile ei mari mai sus — s-ar putea, totuși, să nu depindă în mod strict de actuala cronologie a perioadei avare mijlocii, intrucît nu avem încă siguranța datării începuturilor lui, să zicem, în jurul anului 670, și nici a perioadei lui de încheiere, deoarece, în ultima analiză, limita sa superioară, prin mormintul de la Cimpia Turzii, pare a depăși limitele perioadei avare mijlocii. Și, mai departe, în ultimă analiză, inventarul mormintului de la Cimpia Turzii marchează de fapt legătura cu descoperirile din Transilvania — aparținînd perioadei avare tirzii.

În principal, perioada avară tirzie din zona în discuție este marcată — în mod sigur — numai de descoperirea mormintelor cu cal din cimitirul 2 de la Bratei (Medias). Ele documentează însă, în mod clar, pătrunderea unor grupe de războinici avari pe văile Tirnavelor dar, totodată sugerează, ca foarte

⁵ Idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei, secolele IV—XIII*, fig. 17, București, 1958, p. 89 și passim, Teiuș și Gimbaș, fig. 12, fig. 17, 13, 14; Aiudu de Sus, fig. 17, 1—4; pandantive stelate, Gimbaș, fig. 15 și 16; Cimpia Turzii fig. 12, 1—12; Teiuș, fig. 12 și 13, 13—20 ș.a.

probabilă, și apariția unor descoperiri similare pe aceeași vale a Mureșului și, desigur, de așteptat și de pe căile de acces dinspre zona Tisei⁶. În acest context apar ca absolut necesar a fi subliniate și analogiile ce se pot acum preciza, fie directe sau de ordin principal, între anumite garnituri de centură de la Bratei și piese similare descoperite în morminte aparținând ultimei generații a celor înhumați la Kisköre, în perioada avară tirzie⁷. (Pentru a nu mai reveni, cu acest prilej adăugăm și constatarea faptului că așa-zisele „decoruri ajurate” de pe unele lănci din perioada avară mijlocie apar și pe scările de șa de la Bratei⁸, deci în mod sigur acest decor este caracteristic atît perioadei avar mijlocii cît și celci tirzii.)

Printre ultimele (?) piese avară — turnate — din Transilvania se situează și acelea care însă nu mai apar în morminte de călăreți, ci — oferind astfel și un prețios *terminus ante quem* — în unele morminte de incinerare în tumuli, sigur slave, descoperite la Nușfalău și Someșeni⁹. Un *terminus ante quem* pentru a preciza limita în timp, superioară, a prezenței avarilor în Transilvania intrucit, după cum apar lucrurile, nu avarii au fost cei care au determinat pătrunderea acestor triburi slave în Transilvania, ci duritatea loviturilor france de la sfîrșitul secolului al VII-lea și începuturile secolului al IX-lea. Această afirmație este sprijinită de altfel și de data de încheiere precizată de Éva Garam pentru cimitirul de la Kisköre, aflat pe malul drept al Tisei, nu departe spre sud de căile de pătrundere spre Transilvania.

În concluzie trebuie însă precizate următoarele: succesiunea antichităților avară pe

teritoriul intracarpatic al Transilvaniei, începînd cu precădere din perioada mijlocie avară — succesiune de gîndit acum în mod atent și prin prisma ipotezelor de actualitate, cu caracter atît istoric cît și arheologic, privind tocmai perioada avară mijlocie —, pare să demonstreze că această succesiune — chiar dacă numărul descoperirilor cu caracter avar s-ar tripla — de fapt s-a constituit datorită pătrunderilor unor grupuri de războinici, grupuri lansate în diferite perioade de timp de la bazele din Cimpia Ungară, pe de o parte pentru controlul exploatarea salinelor și, foarte probabil, pentru apărarea transporturilor de sare, iar pe de alta, pentru controlul teritoriilor adiacente zonelor de interes economic privind direct, ceea ce pare să fi fost în perioada mijlocie, puternicul centru de forță dintre Tisa și Dunăre.

Mai departe, sînt suficiente doar puține căutări pentru a realiza marile diferențe dintre numărul, varietatea genurilor și calitatea deosebită ale unui mare număr de piese din bogatele inventare descoperite în întinsele cimitire aparținînd comunităților de războinici aflați în Cimpia Ungară — în cursul perioadei mijlocii unele morminte fiind pe drept cuvînt considerate „princiare” — și acelea din Transilvania, evident, în marea lor majoritate, constituind replici minore.

Așadar, dacă într-adevăr perioada avară mijlocie s-a constituit datorită apariției în Cimpia Ungară a unui nou val migrator — așa după cum par să dovedească realitățile arheologice — acest fenomen nu a schimbat în mare măsură caracterul efemer al controlului avar asupra Transilvaniei¹⁰, deci oricum am privi lucrurile, nu putem vorbi nici un moment despre existența la un moment dat în Transilvania a unui centru de putere avar, propriu-zis.

Radu Heitel

⁶ Idem, *Das Avaren-Problem...*, fig. 2, 3 — garnitură de centură cu decor ajurat, descoperită la Zalău — prima jumătate a secolului al IX-lea?

⁷ Cf. Eugenia Zaharia, *Populația veche românească în Transilvania în secolele VII — VIII (cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, fig. 29, 4—5 (— É. Garam, *op. cit.*, p. 15, M. 70, nr. 17, 18, 19 și p. 23, M. 142, nr. 17); fig. 29, 3 (É. Garam, *op. cit.*, p. 23, M. 143, nr. 28—33); fig. 29, 7 (É. Garam, *op. cit.*, p. 15, M. 72, nr. 35) etc.

⁸ Eug. Zaharia, *op. cit.*, fig. 29, 10 a-b, nu credem că aceste „ajururi” au avut un rol decorativ; mai degrabă în ele s-au fixat „tuituri” cu rol simbolic.

⁹ Cf. K. Horedt, *Das Avaren-Problem...*, p. 114 și fig. 8; Nușfalău, cf. M. Comșa, *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 525—534; idem, în *Drevniaia Rusi i slaviane*, Moscova, 1978, p. 96—100; Someșeni — Cluj, cf. M. Macrea, *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 358 și 359, fig. 7 și 8.

¹⁰ M. Comșa, *Romanoslavica*, 9, 1963, p. 521. I. Nestor, *Rapports*, Sofia, 1973.